

1.2 Систематизація прийомів психологічного впливу на досудовому слідстві

Успішне розслідування злочинів, викриття винуватих і встановлення об'єктивної істини в справі багато в чому залежить від оволодіння працівниками слідства тактичними прийомами і застосування їх у практиці. Вирішення цієї задачі залежить, перш за все, від успішного виконання окремих слідчих дій, де знання тактичних прийомів є визначальним фактором. Працівники слідства у своїй діяльності у процесі розслідування кримінальних справ застосовують тактичні прийоми, методи й засоби, розроблені юридичною наукою, в основному криміналістикою і судовою психологією. Наше завдання полягає в тому, щоб на фоні аналізу загальних тактичних прийомів теоретично систематизувати прийоми психологічного впливу на досудовому слідстві, що дозволить надалі застосувати їх у кожній конкретній слідчій дії.

Питання про тактичні прийоми розслідування, їх систематизацію в літературі розглядається вже тривалий час, починаючи з Ганса Гроса, який наголошував, що «праця слідчого не є мистецтвом, але є майстерною діяльністю, що складається з низки окремих дій або прийомів» [1]. Вивченню питання тактичних прийомів приділяється багато уваги і в наш час. Спільними зусиллями вчених-криміналістів і практичних працівників слідства розроблено тактичні прийоми розслідування, які застосовуються у слідчій діяльності [21]. Деякі з тактичних прийомів закріплені в Кримінально-процесуальному кодексі України і одержали статус обов'язко-

вих норм (як елементи слідчих дій). У зв'язку з цим зазначимо, що ці прийоми не втрачають своєї криміналістичної сутності. Поява нової слідчої дії або процесуальної процедури, які раніше називали криміналістичними прийомами і рекомендаціями, шляхом їх закріплення в законі не скасовує взаємодії її криміналістичного і процесуального аспектів. Р.С. Белкін зазначає: «Від того, що даний спосіб дії став обов'язковим, він не перестав бути тактичним прийомом» [8].

Визначаючи систему тактичних прийомів у цілому і прийомів психологічного впливу на досудовому слідстві зокрема, слід сформулювати поняття і сутність власне тактичного прийому, оскільки стосовно цього питання немає єдиної думки, а таке визначення вкрай необхідне через прямий вплив на зміст пропонованих слідчому тактичних дій. Схематично поняття прийому тлумачиться в словниках як окрема дія, рух або спосіб здійснення. Деякі автори в основу поняття прийому кладуть організацію дії [22]. Зокрема О.М. Васильєв [2], В.І. Комісаров [45] та інші визначають прийоми в тактичному розумінні як рекомендації, розроблені на основі даних наук, головним чином, логіки, психології, наукової організації праці, а також узагальнення слідчої практики, для правильного застосування логічних методів пізнання, формування психології відносин слідчого з учасниками слідчих дій, організації планомірного розслідування злочинів у рамках кримінально-процесуальних норм [24]. Р.С. Белкін віддає перевагу такій ознаці як дія, вважаючи, що прийом — це раціональний і ефективний спосіб дії або найдодільніша лінія поведінки у збиранні, дослідженні, оцінці і використанні доказів для розслідування злочинів та їх запобіганню [8].

У той же час не можна погодитись з тими авторами, які трактують тактичні прийоми як діяльність, оскільки саме поняття прийому, на відміну від методу і способу, має чітко виражений характер. Тому неправильним і практично недоцільним є визначення прийому М.В. Салтєвським, який представляє його у широкому розумінні як діяльності співробітника органів внутрішніх справ, що відповідає принципам законності та спрямована на боротьбу зі злочинністю [20].

З урахуванням усіх переваг і недоліків ми пропонуємо таке визначення поняття тактичного прийому, яке без обмежень відповідає також поняттю прийому психологічного впливу в рамках криміналістичної тактики: тактичний прийом — це найбільш доцільний у рамках закону і етики спосіб дії слідчого, який з урахуванням конкретної слідчої ситуації, спрямований на вирішення задач пізнання і управління у процесі розслідування.

Ми вводимо в поняття прийому елементи ситуації, маючи на увазі, що один прийом за різних умов може модифікуватись і набирати іншого забарвлення, що є надзвичайно важливим для урахування у практичному розслідуванні. Ситуацій безліч і у процесі розслідування вони змінюються, тому слідчий має знати, які саме тактичні прийоми потрібно застосовувати. В одних ситуаціях корисними та цінними є одні тактичні прийоми, у других — інші. Слідча практика має багато прикладів такого роду. Дуже вдалою є думка угорського криміналіста Імре Кертеса стосовно того, що тактика завжди передбачає можливість маневрування одним з двох або більше можливих прийомів, які не суперечать нормам КПК з урахуванням оцінки всіх обставин справи [46].

Оскільки слідча ситуація певною мірою детермінує зміст тактичного прийому і час його застосування, коротко охарактеризуємо слідчу ситуацію.

І.Ф. Герасимов слідчу ситуацію визначає як сукупність характерних для розслідування матеріальних, інформаційних та інших факторів, що можуть змінюватися, а також оцінка цих факторів, яка обумовлює основні напрями розслідування, прийняття рішень і вибір способів дії [25].

Конкретнішим є визначення Л.Я. Драпкіна, який під слідчою ситуацією розуміє динамічну інформаційну систему, елементами якої є слідчі ознаки та якості обставин, що мають значення у кримінальній справі, їх зв'язки та відносини між учасниками процесу розслідування, результати дій сторін, що настали або передбачаються [26].

В.І. Шиканов досить лаконічно визначає слідчу ситуацію як сукупність даних, що характеризують обстановку, в якій слідчому належить виконувати свої службові обов'язки [34].

Підсумовуючи цей короткий аналіз, наведемо не менш лаконічне і чітке визначення Р.С. Белкіна, що, на нашу думку, найкраще розкриває суть даного поняття: слідча ситуація є сукупністю умов, за яких у конкретний момент здійснюється розслідування, тобто ті обставини, в яких відбувається процес доказування [8]. Саме умови і обставини мають бути якнайповніше враховані при виборі тактичного прийому. Тому є цілком зрозумілим, що поняття тактичного прийому віддзеркалює, перш за все, практичну спрямованість слідчої тактики оскільки це є способом цілеспрямованої практичної діяльності у процесі розслідування злочинів.

Практичні працівники мають також усвідомлювати, що тактичні прийоми, які застосовуються ними у процесі розслідування, повинні спиратись на слідчу практику, і на результати дослідження юридичної науки з цього питання.

Досить актуальною залишається проблема систематизації тактичних прийомів розслідування, яку поки що не вирішено, хоча для її вирішення не було єдиного підходу. В основу систематизації закладалися різні ознаки, властивості, положення. Крім того, з кожним роком поповнювався арсенал тактичних прийомів розслідування. Не менша потреба виникає і в систематизації таких тактичних прийомів як психологічний вплив, оскільки вони є ні чим іншим, як практичною реалізацією методів впливу.

Ми вже наголошували, що за основу систематизації в кожному конкретному випадку брали різні ознаки: сутність, мету, зміст, результат застосування, конкретну слідчу дію, слідчу ситуацію, процес розслідування в цілому або положення окремих наук, наприклад, логіки, психології, наукової організації праці тощо, і, як наслідок, різні системи тактичних прийомів.

Як наголошує О.О. Закатов, у криміналістиці, як і в будь-якій іншій науці, велике значення має систематизація наукових знань, що базується на підвалинах системно-структурного підходу [27]. У свою чергу, систематичний підхід дозволяє науково обґрунтовано класифікувати криміналістичні об'єкти, що є необхідною умовою розвитку науки і застосування її рекомендацій у практичній діяльності.

Аналізуючи пропоновані рекомендації відносно систематизації тактичних прийомів розслідування, слід зазначити,

що вченими вони бралися ширше, ніж той об'єкт, який досліджуємо ми, як-от: психологічний вплив, його тактичні прийоми, але оскільки психологічний вплив є складовою частиною і елементом тактики, що мають самостійне або допоміжне тактичне значення, вважаємо за доцільне розглядати питання його систематизації в контексті розроблених у майбутньому систем тактичних прийомів.

О.М. Васильєв пропонує таку класифікацію тактичних прийомів, що ґрунтується на

1) *науковій організації праці* (планування, розміщення і використання сил, методи дослідження матеріальних обставин, взаємозв'язок слідчих дій і оперативно-розшукових заходів);

2) *логіці* — слідча версія;

3) *використанні даних психології* (встановлення психологічного контакту, аналіз позиції та свідчень учасників слідчих дій, допомога допитуваним стосовно відновлення в пам'яті забутих фактів і правильного відтворення раніше сприйнятого, психологічний вплив на осіб для подолання їх негативної позиції при неправдивому свідченні) [2].

Наведена класифікація охоплює в цілому майже всі сфери слідчої діяльності, а точніше — процес розслідування. Прийоми психологічного впливу, які нас цікавлять, автор не розглядає, а лише аналізує групу тактичних прийомів, що ґрунтуються на даних психології, та відносить до них психологічний вплив на осіб для подолання їх негативної позиції під час дачі неправдивих свідчень. На думку О.М. Васильєва такий вплив слід розуміти як окремий тактичний прийом [35], хоча, на нашу думку, він не може бути

таким через те, що є структурним елементом у системі прийомів психологічного впливу, який можна і треба розкласти на окремі прийоми психологічного впливу.

С.Ю. Якушин в основу класифікації тактичних прийомів кладе спрямованість у збиранні доказової інформації та класифікує їх на п'ять груп:

- 1) виявлення і збирання доказової інформації;
- 2) фіксація доказової інформації;
- 3) перевірка, аналіз і оцінка одержаної доказової інформації;
- 4) використання одержаної доказової інформації в ході подальшого розслідування;
- 5) безпосередня робота з доказовою інформацією [28].

Ця система тактичних прийомів дозволяє в цілому згрупувати всі прийоми, але тут автор не розбиває ці п'ять груп та конкретні тактичні прийоми в кожній з них. Звичайно, усі їх перелічити неможливо через їх численність, але необхідно вказати хоча б на ті, які найчастіше зустрічаються і застосовуються у слідчій практиці.

На те, що практичні працівники слідства потребують систематизованих конкретних рекомендацій застосування психологічного впливу в процесі розслідування, вказує Н.А. Гранат, яка зазначає, що для полегшення роботи слідчого при підготовці та здійсненні цілеспрямованого психологічного впливу доцільно видати збірки поширених і ефективних методів такого впливу [29]. Це позбавить слідчого необхідності самому шукати прийомів, які вже існують у практиці, і дозволить йому модифікувати ті варіанти, які він знайде в збірці. Про це свідчать і результати інтерв'ювання

слідчих, проведеного нами. Понад 200 опитаних слідчих відповіли, що вони потребують спеціального навчання прийомам психологічного впливу. Важливо зазначити, що однією з причин через які вони не користуються прийомами психологічного впливу, понад половину респондентів назвали відсутність рекомендацій по застосуванню таких прийомів.

В.С. Комарков систематизує тактичні прийоми на декількох підставах. За значенням для процесу розслідування він поділяє їх на загальні (висунення версій, планування, використання можливостей оперативно-розшукової діяльності та допомоги громадськості) і окремі слідчі дії та їх групи (огляд, обшук, допит тощо); стосовно послідовності слідчої дії — на прийоми підготовки, виконання, фіксації, оцінки і перевірки результатів; за характером наукових положень — на логічні та психологічні; за рівнем складності — на прості, складні і тактичні операції [30]. Цю систематизацію ми вважаємо надто громіздкою, що заважає її реальному практичному застосуванню. Крім того, воно страждає неконкретністю. Слідчим потрібні для роботи системи логічно послідовних і зважених тактичних прийомів, а не розмірковування в цілому про якість структури та їх частини. Як таким, що не має практичного значення і є надто спрощеним, вважаємо поділ тактичних прийомів С.О. Величкіним, який класифікує їх як прості та складні залежно від спільності мети, на досягнення якої вони спрямовані [31]. Вдалу систематизацію прийомів психологічного впливу запропонувала В.О. Коновалова. За основу системи вона взяла реальні ситуації у веденні допиту та інших слідчих дій у випадках, коли інформацію від допитуваних осіб неможливо отримати [23].

Наведені автором прийоми психологічного впливу успішно застосовуються у практиці, про що свідчать результати як інтерв'ювання слідчих, так і узагальнення кримінальних справ.

М.П. Хайдуков, посилаючись на І.Є. Биховського [33] та доповнюючи його думку, класифікує тактичні прийоми психологічного впливу на чотири групи, що спрямовані на

- 1) приховування намірів слідчого відносно мети впливу;
- 2) створення в учасників попереднього слідства уявлення про майже повну поінформованість слідчого відносно обставин вчиненого злочину і наявність доказів, що викривають злочинця;
- 3) створення в учасника попереднього слідства уявлення про те, що інші учасники дали правдиві свідчення;
- 4) виявлення прихованих об'єктів та осіб, що переховуються [32].

М.П. Хайдуков додає до цієї системи ще одну групу — прийоми, спрямовані на створення в учасників попереднього слідства уявлення про недостатню поінформованість слідчого відносно відомостей, що є достатніми для викриття в неправді несумлінних учасників, розслідування злочину в цілому [32].

Запропонована І.Є. Биховським [33] і доповнена М.П. Хайдуковим [32] система тактичних прийомів психологічного впливу в цілому прийнятна і корисна у використанні, хоча й має загальний характер і потребує деталізації та розшифровки тактико-психологічної сутності як груп тактичних прийомів, так і окремих прийомів, що є складовими цих груп.

Результати аналізу юридичної літератури і слідчої практики дають підстави констатувати факт, що ще не існує повної та послідовної системи прийомів психологічного впливу на досудовому слідстві. Таку систему можна і треба створити, максимально наблизивши її до потреб практики. Тут слід звернути увагу на висловлювання Г.С. Шостака, який наголошує, що розробка рекомендацій або зміна системи тактичних прийомів навряд чи зможе істотно вплинути на ефективність розслідування, і вважає причиною недостатньої ефективності розслідування не недосконалість системи тактичних прийомів або відсутність рекомендацій, а те, що розробка тактичних прийомів має обмежений характер і стосується лише типових слідчих ситуацій. Він рекомендує працювати над розробкою тактичних прийомів і для нетипових слідчих ситуацій [36].

Вважаємо висновки та рекомендації Г.С. Шостака [36] неправильними. По-перше, розробка системи тактичних прийомів вкрай необхідна слідчому, оскільки вони надаватимуть неоціненну організаційну й методичну допомогу, заповнюючи прогалини його особистого досвіду, спонукаючи його до професійної творчості. По-друге, рекомендації відносно розробки тактичних прийомів для нетипових (а значить таких, що не повторюються) ситуацій позбавлена сенсу, оскільки такі ситуації майже не можуть прогнозуватись, отже не можуть бути пізнаними до їх виникнення. Як же можна рекомендувати лінію поведінки слідчому для ситуації, про яку нам ще нічого невідомо? Якщо ж під нетиповими ситуаціями розуміють такі, що зустрічаються рідко, то, безумовно, необхідно розробляти тактичні прийоми саме для